
O teorijskom određenju tehnokracije u svjetlu Marxove analize kapitala

Dragutin Lalović

Razgovor o pojmu tehnokracije (i tehnokratizma) valja, čini se, započeti opreznim preliminarnim čuđenjem: o čemu je zapravo riječ? Iz dosadašnjih rasprava o tehnokraciji, naime, razabiremo da se taj izraz (da o pojmu i ne govorimo) rabi u veoma različitom i proturječnom, katkad čak i posve proizvoljnom smislu. Dok u korištenju izraza tehnokratizam ipak postoji stanovit stupanj suglasnosti,¹ dotle izraz tehnokracija do te mjere pluta u pojmovnoj neodređenosti i konfuziji da takvo stanje opravdano izaziva nedoumicu čak i uz najblaže kritičke kriterije. Rečena se neodređenost očituje najprije u teorijskim razlikama u poimanju tehnokracije (kao društvene klase, sloja, elite; kao društvenog ustrojstva; kao načina upravljanja; kao sustava života). Na političkoj razini, međutim, neodređenost prerasta u konfuziju budući da je izraz tehnokracija posve ideologiziran i zahtijeva vrijednosno opredjeljenje — prije same analize. U takvoj su situaciji i najjeminentniji teoretičari samoupravljanja u nas izloženi neprilici da uz energično odbacivanje tehnokracije kao društvene snage izravno suprotstavljene radničkoj klasi i samoupravljanju (tada se označuje kao techno-birokracija), podjednako energično zagovaraju (kada je riječ o odnosu samoupravljanja spram moderne tehnologije i organizacije rada) nužnost izgradnje modernog menadžerskog sistema koji odgovara odnosima samoupravnog socijalističkog društva (tada se označuje kao tehnostuktura).² K tome, ni jedinstveno negativno vrijednosno opredjeljenje spram tehnokracije nipošto ne jamči visok stupanj teorijske suglas-

1
Pod tehnokratizmom se razumije moderna varijanta građanske ideologije ili doktrine (znanstvena racionalnost, proizvodna efikasnost i tehnološki programiran društveni razvoj) koja postupno stječe prevlast nad tradicionalnom pravno-političkom varijantom.

2
Usp. radove E. Kardelja *Radnička klasa, samoupravljanje i naučno-tehnički progres*, Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka u Beogradu, Beograd, 1969, s jedne strane, i *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promjena*, IC «Komunist», Beograd, 1974, s druge.

nosti o tome je li tehnokracija u nas doista iznimno opasna antisamoupravna društvena snaga ili pak tehnokracije u nas uopće i nema nego se iza tog izraza zapravo krije privredna birokracija.

Suočavajući se s problemom teorijskog određenja tehnokracije željeli bismo, u ovom povodu, ukratko upozoriti na dva uvriježena preduvjerenja: prvo: na aprioran teorijski negativan stav spram tehnokracije (poglavito u autora marksističke provenijencije); drugo, na stav da je pojam tehnokracije izrazito moderan pojam analiza koji nadmašuje interpretativnu mogućnost Marxove teorije, štoviše, indicira njezin teorijski i povijesni anahronizam (poglavito u autora nemarksističke orijentacije).

Ne upuštajući se u detaljno ispitivanje uzroka tih preduvjerenja, čini nam se metodčki instruktivnim podsjetiti na temeljne teze Burnhamove teorije u kojoj su oba ta preduvjeta na karakterističan način već izražena. Glasovitim djelom *The Managerial Revolution*³ J. Burnham se zapravo uključio u žestoku teorijsku i političku raspravu o klasnoj naravi sovjetske države, izravno se suprotstavljajući Trockijevim sociologijskim analizama staljinskog sistema (u *Izdanoj revoluciji i Obrani marksizma*). On, naime, izričito odbacuje temeljnu Trockijevu tezu da je Sovjetski Savez radnička država s birokratskom degeneracijom (birokracija nije nova društvena klasa, nego vladajuća klasa ili sloj, usprkos svom politički reakcionarnom bonapartizmu ne može dovesti u pitanje socijalizirana sredstva za proizvodnju) kao neodrživu ritualnu formulu. Prema Burnhamu, očigledna je »eksploatatorska i imperijalistička narav sovjetskog režima« (str. 28). Taj režim nije ni kapitalistički ni socijalistički. Stoga on ističe: »Moralo bi, dakle, postojati — barem u početnom stanju — društvo novog tipa koje nije predvidio marksizam niti doista bilo koja sociologijska teorija što su je formulirali buržoaski autori. Nazvao sam ga 'menadžerskim društvom'« (str. 29). Za Burnhamovo je teorijsko stajalište važno da on inzistira da je kapitalistička era povijesno dovršena i da je na djelu prijelazno povijesno razdoblje u kojem novo, *menadžersko društvo* smjenjuje staro društvo s povijesne pozornice. To je prijelazno povijesno razdoblje epoha *socijalne revolucije*, ali njen subjekt nije radnička klasa nego *menadžerska klasa* (staljinska birokracija samo je jedan od konkretnih društvenih oblika te klase). Menadžerska klasa (uključiv i birokraciju) jest, dakle, subjekt odlučujuće društvene preobrazbe, menadžerske socijalne revolucije, te stoga *nova vladajuća klasa* u novom tipu društva (str. 29, 31—41). Pritom valja naglasiti da je Burnhamova *teorija* menadžerske revolucije, i u samorazumijevanju, strogo *deskriptivna* teorija koja pretendira da primjereno izrazi očigledne značajke »suvremenog društva«, objasni karakter sadašnjega razdoblja korjenitoga društvenog preobražaja i predvidi razdoblje koje slijedi (str. 42).

Već u Burnhama nalazimo, dakle, karakteristične teze o tehnokraciji kao novoj vladajućoj, eksploatatorskoj klasi (napose u staljinskom birokratskom sistemu koji je »najviše uznapredovao na menadžerskom putu«),

3

Knjiga je napisana u toku 1940. godine i prvi put objavljena 1941. godine, u SAD. Svi citati navode se prema izdanju: Ja-

mes Burnham, *L'ère des organisateurs*, Calmann-Lévy, Paris, 1947 (franc. prijevod).

uz istodobno odbacivanje temeljnih Marxovih analiza kapitalističkog načina proizvodnje života, društvenih klasa i proleterske revolucije. Valja pažljivo razmisliti o tome što znači takav način opovrgavanja bitnih Marxovih uvida pukim pozivanjem na činjenice, na ono što se navodno zbiva pred našim očima.

Naime, takvo empirističko i neopozitivističko osporavanje Marxa — a Burnham je u tom pogledu samo egzemplaran slučaj — pati od potpunog nerazumijevanja teorijskog karaktera Marxove analize i njenih ključnih pojmova. Stoga je nužno napomenuti, posve skraćeno, da je Marxova materijalistička teorija stroga sinhronijska konstrukcija (C. Luporini), metodički usredotočena na analizu »pojma kapitala općenito«. Kapital je pojm-ljen kao proces, odnosno kao »negativni« totalitet koji se konstituira i funkcionira na temelju zakona vrijednosti. Marx je pojmovni realista, što znači da su temeljni pojmovi njegove teorije stroge teorijske konstrukcije, a ne empirijske generalizacije. Zato se Marxova teorija može epistemološki primjereno osporavati samo sa drugog teorijskog stajališta, iz drukčijeg poimanja cjeline čovjekova opstanka u modernoj epohi.⁴

Kako, dakle, pojmiti tehno-kraciju i je li takav zahtjev uopće teorijski legitiman u svjetlu Marxove analize kapitala? Tragajući za barem djelomičnim odgovorom (barem u obliku novih pitanja) u ovom ćemo se diskusio-nom prilogu interpretativno osloniti na Marxovo istraživanje u *Kapitalu* III (svjesni izrazite fragmentarnosti tih analiza).⁵

Prema Marxu, u akcionarskim društvima kapital dobiva »direktno oblik društvenog kapitala (kapitala direktno udruženih individuuma)« pri čemu se zbiva »pretvaranje stvarno aktivnog kapitaliste u jednostavnog dirigenta, upravitelja tuđeg kapitala, a vlasnika kapitala u proste vlasnike, proste novčane kapitaliste«. To znači da je u akcionarskim društvima »funkcija rastavljena od vlasništva na kapitalu, pa je dakle i rad potpuno rastavljen od vlasnika na sredstvima za proizvodnju i na višku rada« (str. 370).

To glasovito razdvajanje vlasništva i upravljanja (preciznije: pravnoga i ekonomskog određenja vlasništva), odnosno Marxovim riječima, »kapi-tala kao vlasništva i kapitala kao funkcije« temelji se na pretpostavci da »novčani kapitalista i proizvodni kapitalista stvarno stoje jedan prema drugome ne samo kao pravno različna lica, već kao lica koja igraju sasvim drukčije uloge u procesu reprodukcije« (str. 312). Marx čak uzgred us-tvrđuje da industrijskom kapitalistu nasuprot stoji »klasa novčarskih ka-pitalista kao posebna vrsta kapitalista« (str. 315, 316).

4
U tom je smislu teorijski legitimno, pri-mjerice, nastojanje D. Bella koji Marxo-voj radnoj teoriji vrijednosti suprotstav-lja teoriju vrijednosti — znanja (Usp. Da-niel Bell, *Vers la société post-industri-elle*, Editions Robert Laffont, Paris, 1976, franc. prijevod).

5
Svi citati navode se prema izdanju: K. Marx i F. Engels, *Dela*, t. 23, Institut za izučavanje radničkog pokreta i »Prosveta«, Beograd, 1977.

Marx je pokazao da se profit svakog kapitala »raspada ili biva raščlanjen na dva kvalitativno različita dijela, samostalna jedna prema drugom i nezavisna jedna od drugog, kamatu i poduzetničku dobit, koji se određuju posebnim zakonima« (str. 314). On ističe da je riječ o dvjema različitim kategorijama profita (str. 315), pri čemu se kamata očituje kao čist plod vlasništva na kapital, plod kapitala izvan procesa proizvodnje, dok se poduzetnička dobit očituje kao plod kapitala u procesu proizvodnje, te stoga aktivne uloge koju primjenjivač kapitala igra u procesu reprodukcije (str. 314).

Odvajanjem novčarskih i djelatnih kapitalista, na temelju suprotstavljenosti kamate i poduzetničke dobiti, stvara se na pojavnj razini ekonomskog života, u glavama agenasa proizvodnje, predodžba da je aktivni kapitalista, kao različit od vlasnika kapitala, zapravo funkcionar — nosilac procesa rada, radnik i to najamni radnik (str. 320). Time se učvršćuje nužan privid da poduzetnička dobit nije suprotnost prema najamnom radu i dio viška vrijednosti nego da je, naprotiv, oblik »najamnine za nadzor nad radom« (str. 320, 321).

Na temelju izloženoga pojmljivo je Marxovo shvaćanje rada *vrhovnog nadzora i rukovođenja*, koje je metodički obavezno za teorijsko određenje tehnokracije.

Prema Marxu, kapitalističkom procesu proizvodnje kao razdvojenom jedinstvu procesa rada i procesa oplodnje vrijednosti odgovara dvostruka priroda »rada vrhovnog nadzora i rukovođenja«.

S jedne strane, to je »proizvodan rad koji se mora vršiti u svakom kontinuiranom načinu proizvodnje«, tehnička funkcija koja proistječe iz prirode svakoga društvenoga organiziranog procesa rada. S druge strane, taj rad je instrument klasne vladavine, koji je i u kapitalističkom načinu proizvodnje nužan budući da je »ovdje proces proizvodnje ujedno i proces potrošnje radne snage od strane kapitaliste« (str. 322).

Razvojne tendencije kapitalističkog načina proizvodnje dovele su do toga da se »rad starješinskog upravljanja, sasvim rastavljen od vlasništva na kapital, potuca sokacima«. Postalo je, naime, nekorisno da takav rad obavljaju sami kapitalisti, nego to čine *upravitelji (manageri)* (str. 324). U tom kontekstu Marx izriječno piše o stvaranju brojne »klase industrijskih i trgovačkih rukovodilaca« (str. 326).

U kapitalističkim akcionarskim društvima (i u kooperativnim tvornicama radnika) funkcija se upravljanja tendencijski rastavlja od vlasništva na kapital, najamnina za upravljanje i nadzor od poduzetničke dobiti. I kao što smo ranije vidjeli da se novčanom kapitalistu suprotstavlja aktivni, djelatni kapitalist, sada uočavamo da »realne funkcije koje pripadaju djelatnom kapitalisti kao takvom obavlja puki rukovodilac koji nema nikakvog prava posjedovanja kapitala«, te prema tome »ostaje samo funkcionar, a kapitalista iščezava iz procesa proizvodnje kao suvišna ličnost« (str. 325).

Da bi se otklonio eventualni nesporazum valja napomenuti — s obzirom na to da Marx novčarske kapitaliste te industrijske i trgovačke rukovodioce naziva klasama — da upravitelji (manageri) očigledno nisu klasa

u strogom teorijskom određenju, naime, klasa koja je nosilac totaliteta društvenog procesa reprodukcije, odnosno da nisu jedna od »velikih funkcionalno određenih klasa ekonomskih klasa društva« (*Kapital II, Dela*, t. 22, str. 298).

Suvremene marksističke analize tehnokracije oslanjaju se na izložene Marxove analize nastojeći ih dalje razviti i precizirati. Tako, primjerice, R. Milliband smatra da je *menadžerstvo* jedna od najvažnijih značajki unutarnje organizacije kapitalističkog poduzeća i da su menadžeri jedna od ekonomskih elita, specifična po svojim obilježjima, koje čine vladajuću klasu.⁶ Nasuprot takvom shvaćanju, N. Poulantzas problem menadžerstva smatra lažnim problemom; menadžeri pripadaju kapitalističkoj klasi zato što vrše funkcije kapitala, ali nisu poseban dio ili frakcija vlasničke klase. Menadžeri pripadaju onom dijelu kapitala za koji rade: industrijskom, bankovnom, trgovačkom itd. kapitalu.⁷

Začudno je, međutim, da se prethodne Marxove analize interpretativno ne dovode u vezu sa slijedećim teorijski odlučnim mjestom u *Kapitalu III*:

S rastućom akumulacijom i koncentracijom kapitala »raste vlast kapitala, u kapitalisti oličeno osamostaljenje društvenih uvjeta proizvodnje naspram stvarnih proizvođača. Kapital se sve više pokazuje kao društvena moć, čiji je funkcioner kapitalista, i koja više ne stoji ni u kakvoj mogućoj srazmjeri prema onome što može da stvori rad pojedinačne individue — nego kao otuđena, osamostaljena društvena moć koja istupa nasuprot društva kao stvar i kao vlast kapitaliste pomoću te stvari. Proturječje između opće društvene moći u koju se kapital pretvara i privatne moći pojedinačnih kapitalista nad tim društvenim uvjetima proizvodnje razvija se sve upadljivije i uključuje razrješenje tog odnosa time što u isto vrijeme uključuje preobraćanje uvjeta proizvodnje u opće, zajedničke, društvene uvjete proizvodnje.« (str. 223).

Taj rezultat najvišeg stupnja razvitka kapitalističke proizvodnje ujedno je i nužna polazna točka za »ponovno pretvaranje kapitala u vlasništvo proizvođača (...) vlasništvo njih kao udruženih, kao neposredno društveno vlasništvo« (str. 370).

Time smo teorijski suočeni s dvije dalekosežne konzekvence.

Prvo, ako najviši razvoj kapitalističkog načina proizvodnje uspostavlja kapital kao osamostaljenu društvenu moć čiji je puki funkcionar kapitalist (uz pretpostavku podružtvljavanja rada kooperacijom, podjelom rada i povezivanjem rada s prirodnim znanostima), ne znači li to imanentnu tehnifikaciju procesa upravljanja, tendencijsku preobrazbu kapitalista u tehnokratu, funkcionara moći?

Drugo, je li povijesno ozbiljenje neposrednoga društvenog vlasništva (vlasništva zbiljske zajednice) u smislu preobražaja kapitala kao osamostaljenje društvene moći moguće samo zahvaljujući bitnom podudaranju

6 Usp. Ralph Milliband, *L'État dans la société capitaliste* (Analyse du système de pouvoir occidental), François Maspéro, Paris, 1979, franc. prijevod, str. 40—50.

7 Usp. Nicos Poulantzas, *Klase u savremenom kapitalizmu*, Nolit, Beograd, 1978, str. 195—204; 250. i dalje.

imanentnih zakonitosti samonegacije načina proizvodnje kapitala i povijesne mogućnosti radničke klase da upravo posredstvom diktature proletarijata ovlada tom otuđenom društvenom moći i preobrazi je u vlasništvo proizvođača (u toku tzv. prijelaznog razdoblja)?

Sustavnim promišljanjem i istraživanjem tih konzekvenci, na temelju kategorijalnog aparata Marxove analize kapitala, može se interpretativno osigurati primjerena politologijska analiza značenja tehnokracije s obzirom na načela konstitucije i unutarnje ustrojstvo političke demokracije, s jedne i samoupravnog poretka, s druge strane.